

О. І. РАДЧЕНКО,

*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри конституційного та міжнародного права
Харківського національного університету внутрішніх справ*

КОНЦЕПЦІЯ КОНСТИТУЦІЙНОЇ ДЕРЖАВИ: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ ВИМІР

Досліджено історико-правові аспекти державотворчого процесу як невід'ємної складової цивілізаційного розвитку людства. Проаналізовано основні етапи формування концепції конституційної держави в сучасному світі, її відображення у перших конституціях як актах найвищої юридичної сили. Наголошено, що саме конституційна держава є запорукою сталого еволюційного розвитку країни, забезпечення основних прав та свобод людини і громадянина, належного функціонування системи базових інститутів громадянського суспільства.

Держава є багатограним суспільним політико-правовим феноменом, який став чи не найважливішим і найвідомішим надбанням людської цивілізації. Словник конституційного права визначає термін «держава» як центральний інститут механізму здійснення публічної влади, до якого тяжіють усі інші елементи політичної системи і який відрізняється від інших політичних інститутів найвищою концентрацією влади, суверенністю й універсальністю, наявністю власної території та цілою низкою виняткових прав: на правотворчість, на застосування найбільш серйозних заходів примусу, на справляння податків [1, с. 102].

Будь-яка сучасна держава має низку обов'язкових зовнішніх атрибутів і внутрішніх (сутнісних) ознак, які її характеризують якісно. Система цих ознак формувалася поступово протягом досить тривалого історичного періоду й стала результатом узагальнення конституційної (державотворчої) практики. До системи зовнішніх атрибутів сучасної держави належать: конституція; державні символи (державні герб, прапор, гімн, а в деяких країнах – і девіз); форма держави; територія; державна (офіційна) мова; грошова одиниця тощо. Чи не основним атрибутом сучасної держави зпоміж інших можна вважати саме наявність конституції країни. Така думка ґрунтується на ретельному аналізі державотворчих процесів, що відбувалися у світі, починаючи з моменту появи перших конституцій у їх сучасному розумінні.

Держава як форма організації суспільства, котре мешкає на певній, чітко визначеній, території, відома вже не одне тисячоліття. Державотворчий процес є перманентним. Його результатом завжди є виникнення або, навпаки, зникнення окремих держав шляхом об'єднання чи відокремлення. Цей процес є

об'єктивним явищем, на нього не можуть суттєво вплинути ані розміри конкретної держави, ані чисельність її населення, ані форма держави або інші чинники. Проте керівництво держав завжди шукало шлях до побудови такої моделі організації суспільства, яка б, по-перше, відповідала запитам джерела створення держави, а по-друге, сприяло б якомога більш тривалому й стабільному існуванню самої держави як безальтернативному на сьогодні способу організації великої кількості людей.

Держава як унікальний феномен людської цивілізації є предметом ретельного наукового дослідження. При цьому основну увагу приділяють характеристичі форми сучасних держав, і трохи менше – її змісту, що не дозволяє повною мірою розкрити її місце і роль у процесі еволюції людської цивілізації, забезпеченні справедливого співіснування окремих членів суспільства тощо

Питаннями внутрішнього наповнення держави як політико-правового явища займалася низка вітчизняних і зарубіжних науковців, зокрема С. К. Бостан, О. О. Джураєва, О. Л. Наливайко, В. Ф. Погорілко, О. Ф. Скакун, М. В. Баглай, Ю. І. Лейбо, У. Мойнер, В. В. Маклаков, В. О. Сєрьогін тощо. Але незважаючи на наявність низки наукових і навчально-наукових праць із вищезазначеної проблематики, поза увагою залишається питання розбудови конституційної держави як основного змісту сучасної правової держави.

Основною метою даної наукової статті є аналіз основних етапів формування конституційної держави у світі.

Відмінною ознакою сучасної цивілізованої держави є її правовий характер. У сучасній науці конституційного права під правовою державою розуміють суспільний лад, побудований на низці фундаментальних юридичних прин-

ципів: 1) панування закону, тобто його високий авторитет у суспільстві, повага до закону з боку суспільства чи окремого його члена; 2) зв'язаність держави правом; 3) взаємна відповідальність держави і людини; 4) забезпечення прав і свобод людини і громадянина; 5) розподіл державної влади [2, с. 472–473].

Система вищезазначених принципів, що характеризують державу як правову, має об'єктивуватися, тобто знаходити свій вияв, деталізуватися й реалізуватися в певній формі. Наразі таким засобом формалізації (відображення, закріплення) правової держави є конституція. Наявність у країні прийнятого в установленому порядку основного закону дає нам формальну підставу визначити її як конституційну. Проте це в жодному випадку не може служити приводом для повного отождивлення цих двох понять. За змістом перший термін є значно ширшим. Вони співвідносяться як ціле й частина, хоча таку думку поділяють не всі науковці [3, с. 149].

Цілком очевидно, що процес набуття державами рис конституційності не був одномоментним. Світ був змушений пройти крізь низку соціально-економічних й політико-правових формацій, аби нарешті з'явилися перші конституційні держави.

Панівною формою правління в епоху рабовласницьких і ранньофеодальних держав, як відомо, був один із різновидів монархії, а саме абсолютна монархія, яка межувала з деспотизмом і диктатурою. Цілком очевидно, що за таких умов наявність у країні конституції не була необхідністю, адже в державі усі питання її повноцінного функціонування вирішувала лише одна посадова особа – монарх.

Подальший розвиток суспільних відносин в окремих країнах, що був обумовлений впливом низки об'єктивних факторів, насамперед соціально-економічного, став чинником, що визначив незавидну долю рабовласницьких і феодальних суспільств. Наслідком відцентрових процесів усередині окремих країн, передусім європейських, стали перші буржуазні революції, які заклали міцний політико-правовий і економічний фундамент майбутніх трансформацій у цих країнах. Апогеем цих процесів стала Велика французька революція. Світ опинився на порозі утворення нової епохи, яка сформувала досі не відому політико-правову й соціально-економічну формацію – буржуазне суспільство і державу. Однією з її сутнісних ознак стали перші конституції. Вони не тільки обмежили абсолютну владу монарха і визначили засади право-

вого становища особи в суспільстві й державі, закріпили її природні права і свободи, а й поступово набули рис нормативно-правового акта найвищої юридичної сили. Фактично конституція стала розглядатися як офіційна домовленість між монархом і частиною суспільства (власниками заводів і фабрик, великими земле-власниками, вищим духовенством, ремісниками та іншими мешканцями великих міст тощо).

Перші конституції де-юре зафіксували остаточну трансформацію феодальних держав у буржуазні.

Питання ухвалення основного закону держави поступово стало номером один у порядку денному функціонування тогочасних держав. Дедалі очевиднішим ставав той факт, що відсутність у країні конституції як закону найвищої юридичної сили, що мав би регулювати фундаментальні засади організації і діяльності суспільства і держави, відображав баланс між людиною і суспільством, з одного боку, й державою – з іншого, а також обмежував би сваволю з боку останньої. Конституція почала розглядатися як засіб стабілізації політичної, а подекуди й соціально-економічної ситуації в країні.

Першою європейською країною, яка спромоглася прийняти власну конституцію, стала Річ Посполита. Основний Закон Речі Посполитої (офіц. назва – *Ustawa rządowa* – Урядовий закон) було ухвалено 3 травня 1791 р. Чотирирічним або Великим (*Wielki*) сеймом (1788–1792). Перша в Європі та друга у світі після США ухвалена парламентом конституція регулювала діяльність державної влади, а також визначала права і обов'язки громадян. Урядовий закон увів в ужиток поняття «громадянин» («obywatel»), під яким треба було розуміти кожного мешканця Речі Посполитої, який не був підданим володаря іншої країни, а також поняття «народ», що об'єднувало в одне ціле шляхту, міщан і селян (раніше це поняття вживалося лише стосовно шляхти). Згідно з текстом закону, шляхта і надалі залишалася привілейованим станом. Селяни отримували «опіку права й уряду», хоча без гарантій. Міщанам надавалося право обирати на сейм своїх представників. Скасовувався принцип виборності королів: після смерті Станіслава-Августа Понятовського престол Речі Посполитої мав стати спадкоємним у династії саксонського курфюрста Фрідріха-Августа III (онук польського короля Августа III Саксонського). Законодавча влада мала здійснюватися сеймом, складеним із двох палат: сенаторської й посольської; всі справи

вирішували більшістю голосів, право вето скасовувалося. Заборонялося створення конфедерацій. Виконавча влада передавалася королю та раді при ньому (остання називалася стражем законів (Straz Praw) і складалася з примаса як голови едукативної комісії та 5 призначуваних королем міністрів – поліції, друку, війни, фінансів і закордонних справ. За королем закріплювалися права: помилування, розпоряджання військовими силами під час війни, призначення біскупів, світських чиновників та офіцерів. Однак він не мав права видавати розпорядження без згоди ради. Низка положень закону стосувалася релігійної політики. Пануючою релігією залишився католицизм (її заборонялося здійснювати), іншим релігіям гарантувалися свобода культури й захист уряду (ще 13 квітня та 9 жовтня 1790 р. сейм видав універсали сеймових маршалів (С. Малаховського та К. Сапєги) про громадян греко-східного віросповідання (українців і білорусів) та дисидентів. У них православні й дисиденти заохочувались «до порятунку спільної Вітчизни», їм гарантувалося вільне сповідання їхньої віри та створення Духовного уряду, який мав утвердити «порядок і зв'язок влади духовної та світської»). Конституція підтвердила релігійні свободи, визначені цими універсалами і ще раз гарантувала православним та дисидентам повноту громадянських прав, а також право бути послами (депутатами) на сеймах і сеймиках та брати участь у судових трибуналах тощо. Єдине, що їм заборонялось, – обіймати посади міністрів, що дозволялось лише католикам [4].

Чи не найбільший вплив на практику світового загалом і європейського конституціоналізму зокрема справила Велика французька революція, юридичним наслідком якої стало прийняття у 1789 р. Декларації прав людини і громадянина й у 1791 р. – Основного закону.

3 вересня 1791 р. Національні збори Франції прийняли Конституцію країни. Проголошувалася нова форма правління – конституційна монархія. Вища законодавча влада належала формованим Законодавчим зборам, які формувалися шляхом виборів. Вища виконавча влада надавалася королю, який міг діяти лише через відповідальних перед Законодавчими зборами міністрів.

У виборах брали участь тільки так звані активні громадяни, що платили прямий податок у розмірі триденної робочої плати. Активні громадяни складали менше 20 % населення країни – зберігалася соціально-політична нерівність членів суспільства, що суперечила Декларації прав людини і громадянина 1789 р. міністрів.

Головні принципи Конституції 1791 р. полягали в охороні недоторканності особи і демократичних свобод громадян: свободи віри, думки, слова, зборів, участі через представників у підготовці законів і управлінні країною. Ці принципи лягли в основу наступних французьких конституцій аж до нині чинної.

Затверджений конституційний акт був запропонований королю, який 14 вересня, після довгих вагань, дав у Національних зборах присягу у вірності нації і новому закону.

Варто відзначити, що Декларація прав людини і громадянина й досі залишається чинною. Вона є невід'ємною складовою Конституції Французької Республіки 1958 року, за якою країна живе й нині [5].

Французьку конституційну модель держави або наближену до неї запозичили чимало країн. Окремі її елементи можна віднайти і в Конституції України в редакції від 28 червня 1996 р.

Особливо актуальним питання розроблення й прийняття власних конституцій виявилось для новоутворених держав.

4 липня 1776 р. тринадцять англійських колоній у Північній Америці проголосили незалежність від корони й утворили нову незалежну державу – Сполучені Штати Америки. Але ще протягом семи років вони змушені були доводити своє право на існування за допомогою зброї.

Одразу після тривалої, але переможної війни за незалежність, у США розпочалася робота з юридичного закріплення статусу США як незалежної суверенної федеративної держави. Результатом цієї копіткої роботи стало скликання у 1787 р. Філадельфійського конвенту як законодавчого й установчого органу, що ухвалив першу у світі офіційну писану кодифіковану конституцію незалежної держави. У такий спосіб творці-засновники США де-юре конституювали нову державу, визначивши фундаментальні засади її організації.

Певні спроби встановити конституційну державу мали місце й на теренах сучасної України. Найбільш відомою серед інших виявилася спроба гетьмана Пилипа Орлика організувати життя на українських землях відповідно до закону. Так 5 квітня 1710 р. прийнято акт із довгою назвою «Пакти й конституції законів та вольностей Війська Запорозького між ясновельможним паном Пилипом Орликом, новообраним Гетьманом Війська Запорозького, та між старшиною, полковниками, а також названим Військом Запорозьким, прийняті публічною ухвалою обох сторін і підтверджені на

вільних виборах встановленою присягою названим ясновельможним гетьманом, року Божого 1710, квітня 5, при Бендерах», більш відому в науковій літературі як Конституція Пилипа Орлика [6]. Цей документ передбачав, зокрема, говорячи сучасною мовою, низку заasad конституційного ладу, які притаманні теперішнім правовим державам, насамперед розподіл державної влади, виборність гетьмана, здійснення правосуддя виключно судами. Крім того, у цьому конституційному акті встановлювалися основи податкової системи козацької держави, відносин із сусідніми державами тощо. На превеликий жаль, ця спроба побудови на теренах сучасної України конституційної держави так і залишилася не реалізованою через негативний вплив низки факторів об'єктивного і суб'єктивного характеру.

У наші дні конституювання нових держав відбувається ще швидше. Якщо у США процес розроблення й прийняття основного закону країни тривав 11 років з моменту проголошення незалежності, то у сучасному світі цей період може становити всього від 1–2 місяців до 1–2 років. Так, конституція Косово – колишнього автономного краю Сербії, який у лютому 2008 р. в односторонньому порядку проголосив незалежність, – була прийнята (ратифікована) через 51 день після проголошення незалежності. Основний закон колишньої югославської республіки Чорногорії було прийнято майже через 1,5 роки після проголошення незалежності. А у Словаччині процес прийняття конституції взагалі передував формальному набуттю нею статусу незалежної держави: 1 вересня 1992 р. прийнято основний закон, а незалежною Словаччина офіційно стала лише 1 січня 1993 р.

Зважаючи на вищевикладене, можемо зробити наступні **висновки**.

Проголошення країни правовою є в наш час не стільки даниною сучасній конституційній моді, скільки життєвою необхідністю. Ця ознака, а точніше принцип конституційного ладу, є тією потужною силою, без якої неможливо

уявити подальше еволюціонування будь-якої сучасної країни.

Безумовно, конституційна держава становить основний зміст, ядро правової держави, але цей факт не дає підстав для повного отождествлення обох понять.

Чи не першою державою у світі, яка не тільки сформулювала в одному нормативно-правовому акті найвищої юридичної сили концепцію конституційної держави, а й вдало її впровадила в життя, стали Сполучені Штати Америки.

Цілком очевидно, що процес формування системи ознак (концепції) конституційної держави триває й донині. Для визначення держави як конституційної недостатньо лише наявності конституції. Об'єктивно існують й інші ознаки конституційної держави, наприклад реальність конституції, наявність ефективної системи охорони й захисту конституційних прав і свобод людини й громадянина, цілковите й безумовне підкорення держави конституції, тобто створення системи запобіжних заходів, які б унеможливили вихід держави в особі органів державної влади та їх посадових осіб за межі конституційного поля тощо. Але в будь-якому випадку однією з головних ознак конституційної держави залишається наявність у країні основного закону, який було прийнято в демократичний спосіб (парламентом, спеціально скликаними установчими зборами або на загальнонаціональному референдумі).

На даному етапі розвитку людської цивілізації конституційну державу можна вважати найбільш ефективним засобом організації сучасного громадянського суспільства, який найбільшою мірою відповідає запитам та очікуванням конкретної людини. Відтак тема конституційної держави, її змісту і ознак вочевидь потребує подальших ґрунтовних наукових досліджень, що мають завершитися формуванням завершеної цілісної системи уявлень про конституційну державу як унікальний суспільно-правовий феномен.

Список використаної літератури

1. Конституционное право : словарь / [отв. ред. В. В. Маклаков]. – М. : Юристъ, 2001. – 560 с.
2. Барихин А. Б. Большой юридический энциклопедический словарь / А. Б. Барихин. – М. : Книжн. мир, 2002. – 720 с.
3. Скаун О. Ф. Теория государства и права : учебник / О. Ф. Скаун. – Х. : Консум ; Ун-т внутр. дел, 2000. – 704 с.
4. Конституція Речі Посполитої [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?l=EHU&verbvar=Konstituts%B3ya_Rech%B3_Pospolitoi_1791&abcvar=14&bbcvar=18.
5. Конституція Французької Республіки // Конституції зарубіжних країн : навч. посіб. / [авт.-упоряд.: В. О. Серьогін, Ю. М. Коломієць, О. В. Марцеляк та ін. ; за заг. ред. В. О. Серьогіна]. – Х. : ФІНН, 2009. – С. 47–72.
6. Пакти й конституції законів та вольностей Війська Запорозького між ясновельможним паном Пи-

липом Орликом, новообраним Гетьманом Війська Запорозького, та між старшиною, полковниками, а також названим Військом Запорозьким, прийняті публічною ухвалою обох сторін і підтверджені на вільних виборах встановленою присягою названим ясновельможним гетьманом, року Божого 1710, квітня 5, при Бендерах // Хрестоматія з історії держави і права України : у 2 т. Т. 1. З найдавніших часів до початку XX ст. : навч. посіб. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти. / [уклад. В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький ; за ред. В. Д. Гончаренка]. – Вид. 2-е, перероб. і доп. – К. : Ін Юре, 2000. – С. 184–200.

Надійшла до редколегії 27.10.2010

**РАДЧЕНКО А. И. КОНЦЕПЦИЯ КОНСТИТУЦИОННОГО ГОСУДАРСТВА:
ИСТОРИКО-ПРАВОВОЕ ИЗМЕРЕНИЕ**

Исследованы историко-правовых аспектов процесса государственного строительства как неотъемлемой составляющей цивилизационного развития человечества. Проанализированы основные этапы формирования концепции конституционного государства в современном мире, её отображение в первых конституциях как актах наивысшей юридической силы. Подчеркнуто, что именно конституционное государство является залогом стабильного эволюционного развития страны, обеспечения основных прав и свобод человека и гражданина, надлежащего функционирования системы базовых институтов гражданского общества.

**RADCHENKO O. THE CONCEPT OF THE CONSTITUTIONAL STATE: HISTORICAL
AND LEGAL DIMENSION**

History-legal aspects of process of the state building as by the integral component civilization mankind developments is researched. The basic stages of forming of the concept of the constitutional state in the modern world, its display in the first constitutions as acts of the highest legal force are analyzed. It is underlined, what exactly the constitutional state is pledge of stable evolutionary development of the country, provisions of basic rights and freedom of the person and the citizen, appropriate functioning of system of base institutes of a civil society.